

TANIM VE BÖLME

I — TANIM

Aristo'ya göre tanım özün araştırılmasıdır. Şöyle de tanımlanır: Tanım bir kavramın karakteristik içlemini tayin eden zihin işlemlerine denir.

Genellikle klasik mantıkçılar tanımı ikiye ayırırlar. Batı mantıkçılarının "*definition*" ve "*description*", İslâm mantıkçılarının "*had*" ve "*resm*" diye adlandırdıkları tanımlardan birincisi öze, ikincisi ilintiye aittir. Öze ait olan daha doğru bir tanımdır. Kavramın yerini açıkça belirtip diğerlerinden tamamen ayırır. İlintiye ait olan ise, birşey hakkında, onun hassaları, nitelikleri ile ilgili olarak bazı bilgiler verir. Birinciye özsel tanım, ikinciye ilintisel tanım diyeceğiz. İslâm mantıkçıları bunları tam ve eksik diye ikiye ayırarak tanımın dört şeklini ortaya koyarlar. Bu dört tanım şeklinin açıklanması Beş Tümele göre olur.

Beş Tümele göre tanım çeşitleri:

1 — Tam özsel Tanım (*Hadd-ı tam*) : Bir şeyin yakın cinsi ile yakın ayırımından yapılan tanımdır. İnsanı konuşan hayvanla tanım gibi. Hayvan insanın yakın cinsi, konuşma ise yakın ayırımıdır.

2 — Eksik özsel tanım (*Hadd-ı nakıs*) : Bir şeyin uzak cinsi ile yakın ayırımından yapılan tanımdır. İnsan konuşan cisimdir dersek, insanın eksik özsel tanımını yapmış oluruz.

3 — Tam ilintisel tanım (*Resm-i tam*) : Bir şeyin yakın cinsi ile hassasından yapılan tanımdır. İnsanı, gülücü bir hayvandır diye tanımlamak gibi.

4 — Eksik ilintisel tanım (*Resm-i nakıs*) : Bir şeyin ilintileri ile veya uzak cinsi ile ilintisinden yapılan tanımına denilir. İnsan uyuyandır veya insan uyuyan cisimdir diye yapılan tanımlar eksik ilintisel tanımlardır.

Görülüyor ki, tanımın bu dört şeklini açıklarken, İslâm man-

tıkçılan Beş Tümel'i esas almışlardır. Kavramlar cins ve tür ilişkilerine göre sıralandığında, herhangi bir kavramın tanımı, onun yerini belirterek diğerlerinden ayırmakla oluyor. Bir kavramın yerini belirtirken göz önüne alınan Porphyrios Ağacıdır.

Tanımlanana göre tanım çeşitleri:

Aristo İkinci Analitikler'de "mademki tanım yapmak ya nesnelere ne olduğunu ya da adının ne ifade ettiğini göstermektir..."⁴⁸ diyor... Lalande, Aristo'nun bu işareti üzerine daha sonra gelen klasik mantıkçıların, tanımı, nesnelere tanımı yahut gerçek (*reele-hakiki*) tanım ve kelimelerin tanımı yahut adsal (*nominale-ismt*) tanım diye ikiye bölüp incelediklerini söylüyor⁴⁹. Lalande'in Aristo'ya dayadığı tanımın bu iki ayırımı mantıkçılar farklı şekillerde ifade etmişlerdir.

İslâm mantıkçılarının ayırımı, adeta farklı varlık sahaları dikkate alınarak yapılmış gibidir, "hakiki tarif dedikleri, nesnelere tanımı, dışta varlığı (*vücudu*) bilinen bir neligin (*mahiyetin*) tanımıdır, diye açıklanır. Meselâ: insanın gerek özsel ve gerek ilintisel tanımları böyle bir tanımdır. Adsal tanımsa şu şekilde ifade ediliyor: Bir isimden anlaşılacak anlamı, dıştaki varlığı ile ilgilenmeksizin keşif ve izah etmektir. Anka kavramının tanımı, "ulûmu müdevvenede" konu olan terimlerin tanımı bu cinsten tanımlardır⁵⁰.

Gelenbevi dışta varlığı belli olmayanların üç türlü olabileceğini söyleyerek nelerin tanımının adsal tanım olduğunu açıklıyor⁵¹.

1 — Gerçeklik dünyasında varolan birşeyta {ayan dan birşey) varlığı bilinmezden önce yapılan tanım adsal bir tanımdır.

2— Bizzat kendisi varolmayıp fakat varlığı mümkün olan

48 ARİSTO, *Organon IV, İkinci Analitikler* (H.R. AtademirTerc.) s. 123.

49 A. LALANDE, *Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie*, Definition mad.

50 AHMET CEVDET, *Miyar-ı Sedads*. 32; İ. HAKKI, *Miyafül Ulûma*. 30.

51 GELENBEVİ, *Mizan'ui-Burhan* (Abdunafi tere). C.I. s. 147.

şeyin tanımı da adsal tanımdır. Meselâ Anka'nın tanımı böyledir.

3 — Bizzat kendisi varolmadığı gibi, varolması da mümkün olmayanların tanımı da adsal tanımdır. Meselâ zıtların birliği (*içtima-i zvddeyn*) nin tanımı gibi.

Bu açıklamalardan anlaşıldığı gibi İslâm mantıkçıları hakikî tanım denen nesnelere tanımı ile, adsal tanım arasında asıl fark tanımlananın gerçeklik dünyasında var olup olmamasından ileri geliyor. Eğer tanımlananın gerçeklik dünyasında yeri varsa ve biliniyorsa bu tanım gerçek tanımdır. Tanımlananın gerçeklik dünyasında varlığı yoksa veya gerçeklik dünyasında varolup da bilinmiyorsa (ki yine yok sayılır) bunun tanımı da adsal tanımdır.

Klasik Batı mantıkçılarının nesnelere tanımı (*la dejinition des choses*) ve adsal tanım (*la dejinition nominales ou la dejinition du nom*) anlayışında İslâm mantıkçıları anlayışından farklı bir durum göze çarpar.

Port-Royal mantığında bu ayırım şöyle yapılıyor:

"Zira nesnenin tanımında, meselâ: İnsan akıllı bir hayvandır, zaman hareket ölçüsüdür, gibi tanımlarda, tanımlanan insan veya zaman terimlerine, herkesçe bilinen fikirleri verilmektedir. Bu fikirlerin içerisinde, akıllı hayvan ve hareket ölçüsü gibi diğer fikirlerin de bulunduğu iddia edilmektedir. Oysaki adsal tanımlarda, ancak ses'e dikkat edilir, ondan sonra, bu ses, başka kelimelerle gösterilen bir fikrin işareti olduğuna göre tayin edilir..."⁵².

Goblot'nun ayırımı ise şöyledir: "Adların tanımları, terimlerin anlamlarını, ya kelime icat ederek, ya eski bir kelimenin müphem ifadesini belirterek, tesbit etmeğe yönelmiş "convention" lardır. Burada tanım yapılan ad, tanımla meydana getirilmiştir. Nesnenin (la chose) tanımında ise tanımlanan bir veridir. Birşeyin neden ibaret olduğunun tanıtılması söz konusudur."⁵³

52 *Logique de PortRoyal* s. 88.

53 E. GOBLOT, *Traite de Logique*, s. 88.

Adsal tanımlar tamamen keyfidir. Onu yapana bağlıdır. Franck'm felsefe sözlüğünde şöyle bir misal veriliyor: Üç kenarlı ve üç açılı şekle daire diyorum, desem, burada daire kelimesinin herkesçe kabul edilen anlamını değiştirdiğim için ayıplanabilirim. Fakat bu kelimeye yeni bir anlam verdiğim için bana itiraz edilemez. Mesele şudur: Adsal tanımlar bize bağlıdır. Şu kelimeye şu anlamı veriyorum diyebilirim. Bunda doğruluk ve yanlışlık aranmaz. Halbuki gerçek (*reelle*) tanımlarda durum tamamen tersinedir. Nesnelerin tabiatını belirtirken nesneye bağlıyım. Bu sebeple doğruluk ve yanlışlık bahis konusudur, tanımla tanımlanan arasında uygunluk aranır. Aynı sözlükte gerçek tanımların öze ait, adsal tanımların da ilintiye ait olduğu belirtiliyor. Bir nesne (*la chose*) ilintileri ile tanımlanırsa, meselâ yıldırım, ışık ve gürültü ile tanımlanırsa bu tanım görünüşte gerçektir ama temelde adsal bir tanımdır⁵⁴.

Görülüyor ki, İslâm mantıkçıları ile Batı mantıkçılarının, gerçek ve adsal tanımlara verdikleri anlamlar farklıdır. Birinciler, ayırmada varlık sahalarını; ikinciler, deyim yerinde ise, tanımlı yapının tanımlı yapılan karşısındaki görüş açısını esas almışlardır.

İslâm mantıkçılarına göre önemli olan tanımlı yapılan varlık sahasıdır. Tanımlı yapılanın varlığı ya zihin dışındadır; önceden gördüğümüz gibi böyle bir kavramın hem neliği (*mahiyet*) hem de gerçekliği vardır veya tanımlı yapılanın varlığı yalnız zihindedir, —yani yalnız neliği vardır—. Birincilerin tanımına gerçek tanım, ikincilerin tanımına da adsal tanım denilir.

Klasik Batı mantıkçılarına göre ise, bir nesnenin tabiatını belirtmek için yapılan tanım gerçek tanımdır. Nesnenin tabiatı bize bağlı olmadığı için gerçek tanım keyfi olmaz. Tanımın tanımlanana uyması gerekir. Adsal tanım ise, tanımlı yapana bağlıdır. O halde keyfidir (*arbitraire*), bir adın anlamını açıklamaktan ibarettir. Batı mantıkçılarının adsal dedikleri tanım İslâm mantıkçılarının "*lafzi*" dedikleri tanıma yakındır⁵⁵.

54 FRANCK. Dictionaire Des Sciences Philosophiques, Definition maddesi.

55 "Müphem bir sözü daha açık bir sözle tefsir etmeğe lafzi tarif denir."

AHMET HIFZI, *Kısm-ı Tasavvurat min Hımsatü Mizan* s. 42.

Tanımlı Şartları:

1 — Tanım tam olmalıdır. Eski mantıkçılarımız bunu şu for mülle ifade ediyorlardı: "*Tarif efradını cami ağıyannı mâni ol malıdır*"⁵⁶. Yani tanımlı yapılan bütün fertleri tanımın içine gir meli, o sınıfa dahil olmayanlar dışarda bırakılmalıdır. Batı mantıkçıları da aynı fikri şu latince cümle ile ifade ediyorlardı: "*Conveniat toto definito et soli definito*" yani tanım, tanımlı yapılanın tümüne ve yalnız ona uygun olmalıdır⁵⁷.

2 — Bir şeyi kendisinden daha müphem bir şeyle tanımlanamamalıdır. Yani bir tanımın, anlamı açık kelimelerle yapılması gerekir.

3 — Tanımda kısır-döngü (*devr-i batıl - cercle uicierc*) bulunmamalıdır. Yani bir şeyi, bilinmesi kendisine bağlı başka bir şeyle tanımlanamamalıdır. Meselâ, hükmü, iki kavram arasında bir bağ kurmaktır diye tanımladıktan sonra, kavramı hükmün bir bölümüdür diye tanımlarsak kısır-döngü olur.

Tanımlanamazlar:

Herşeyi tanımlamak mümkün değildir. Mantıkçıları tanımlı yapılmayanları üç grupta toplamışlardır.

1 — Tecrübenin doğrudan doğruya verileri tanımlanamazlar. Duyumlar (renk, ses, vs.), duygular (aşk, kin, vs.) bu türdendir. Bilmek, anlamak için bunları doğrudan doğruya idrak etmek gerekir. Anadan dogma bir köre, kırmızının ne olduğu hiçbir tanımla anlatılamaz. Aşk, kin ve nefret duyguları da böyledir.

2 — Üstün cinsler de tanımlanamazlar. Tanım, tanımlı yapılanın cinsi ile yapılır. Üstün cinslerin cinsleri olmadığı için tanımlanamamalıdır. Bu üstün cinslere kategoriler, en genel kavramlar da denilir. Kategoriler bahsinde bunların tam bir listesinin yapılamadığını sayılanm filozoftan filozofa değiştiğini söylemiştik. Meselâ, zaman, mekân, birlik, çokluk'un

56 İSMAİL HAKKI. *Miyafül Ulûm*, s. 31.

57 E. GOBLOT, *Ayn.esr.* s. 117; TRICOT. *ayn.esr.* 91

tanımları doğrudan doğruya yapılamaz, ancak bazı soyutlamalarla anlaşılabilir. Biz geometrik şekilleri, mesafeye ait ilişkiler vasıtasıyla tanımlıyoruz. Mekân ise, mesafeye ait bütün belirtiler çıkarıldıktan sonra geriye kalandır diyebiliyoruz.

3 — Tanımın açıklamasından anlaşıldığı gibi, tam tanım, ancak türlerden olur. Çünkü ancak türün özü ile tanımlanabilir. O halde fertlerin tam tanımlanması yapılamaz. Aristo ancak genel bilimci olur diyordu. Aristo'ya zıt olarak Stoacılar ve Stoa'nın Mili ise gerçek olan ferttir, ancak fertlerin bilimi olur diyorlardı. Gerçek tanım bir varlığın kendine has karakterlerini saymaktır. Milî, Aristocu geleneğe aykırı olarak gerçek varlık fert olduğuna göre, ancak fertlerin tanımının yapılabileceğini iddia ediyordu⁵⁸.

II — BÖLME

Bölme tanımla ilgilidir. Tıpkı tanımda olduğu gibi bunda da bir belirtme vardır. Tanımın tamamlayıcısı durumundadır. Tanım, tanımlananın daha çok işlemi ile ilgilidir. Bölme ise bölünenin kapsamı ile ilgilidir. Bölme bir bütünün bölümlerine ayrılmasıdır.

Klasik mantıkçılar iki türlü bölmenin olduğunu söylerler. Birincisi bir tümün elemanlarına bölünmesi, eski deşimi ile "*küllün eczasına taksimi*" ikincisi, tümelin tükellerine bölümü, eski deşimi ile "*küllinin cüz'iyatına taksimidir*"⁵⁹. Batı mantıkçıları da aynı ikilemeyi yapıyorlar. Onlara göre de iki türlü tüm (bütün) vardır. Birincisi farklı parçalardan yapılmış bütündür buna la-tince "*totum*" denir; ikincisi müşterek bir terim olan bütündür. Latince "*omme*" denir. İki türlü tüm olunca iki türlü de bölme olur⁶⁰.

Birinci şekil bölmede bölünenler, bölenlerden ayrıdır. Meselâ suyun, oksijenle hidrojene bölünmesi bu tiptendir. Bölümlerin

58 Tanımlanamazlar için geniş bilgi bk. RABIER, *leçons de Philosophie* II, s. 188 vd. GOBLOT, *Traite de Logique* s. 177 vd.

59 ALİ SEDAD, *Mizan'ul Ukul...*, s. 32-33.

60 *logique de Port-Royal* s. 177

ikisi de yani hidrojen ve oksijen, bütün olan sudan farklı şeylerdir.

İkinci şekil bölmede ise, bölünenle bölümleri birbirinden ayrı şeyler deşillerdir. Yalnız bölünen bölümlerinden daha geneldir. Meselâ, çizginin doğru çizgi ve eğri çizgi diye ayrılması bu tiptendir. Mantık açısından asıl bölme bu ikincisidir.

İslâm mantıkçıları nasıl tanımları beş tümele göre çeşitlenmişlerse Port-Royal mantıkçıları da, beş tümeli esas alarak bölmeyi çeşitlenmişlerdir⁶¹.

1 — Cinsin türlere bölünmesi: Cevher, cisim ve ruh diye, hayvan (*animaty* insan ve insan olmayan hayvan (bete) diye ikiye bölünür.

2 — Cins bir de ayrımlarına bölünür. Hayvan ya akıllıdır veya akılsızdır. Sayı ya tektir veya çifttir. Çizgi ya doğrudur ya eğridir gibi...

3 — Bir konu ilintileri ile de bölünebilir: Vücut ya hareketlidir veya sükûn halindedir. İnsan ya sıhhatlidir ya hastadır gibi.

4 — Bir ilinti farklı konulara bölünebilir. Meselâ, meziyetler ya bedene ya ruha aittir gibi.

Bölmenin şartları:

1 — Bölme tam olmalıdır. Yani bölünenin kapsamına giren hiçbirşey dışarıda bırakılmamalıdır. Meselâ, sayı ya tek veya çift olur; bu tam bir bölmedir. Bu şart her iki bölme için geçerlidir.

2 — Bölümlerden biri bölünenin aynı veya ona aykırı olmamalıdır. Bu şart yalnız ikinci bölme içindir.. Ali Sedad'ın verdiği misal şudur: Çizgi, ya doğru çizgi olur veya eğri çizgi olur bölmesi doğrudur. Fakat eğer çizgi ya doğrudur veya dairedir; çizgi ya çizgidir veya eğri çizgidir dence bu son iki bölme yanlış

61 Ayn. eser. 177 vd.

olur. Çünkü bu bölmelerde bölünene aykırı ve bölünene eşit parçalar vardır.

Yeniçağ felsefesinde başlayan metodoloji çalışmalarında, klasik mantığın tanımı ve bölme bahisleri önemlerini devam ettirmişlerdir. Bilhassa matematiğin metodu incelenirken tanımlar ele alınmış, ampirik ve yapıcı (*constructif*) tanımlardan bahsedilmiştir. Bölme bahsi de biyolojide sınıflama adı altında üzerinde durulan bir konu olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÜKÜM VE ÖNERME